

Роман Іваничук

**ЧЕРЛЕНЕ
ВИНО**

Харків
«Фоліо»

...Ту кривавого вина не доста;
ту пир докончаша хоробрїї русичі;
свати попоїша, а самі полегоша за
землю Рускую.

«Слово о полку Ігоревім»

Розділ перший **СКОМОРОХИ**

— Скоморохи йдуть! Побрішники! Баїшники!

На трикутному брукованому майдані, що широким краєм уперся аж у Стир, а гострим у В'їзну браму Любартового замку, зчинилася веремія. Ярмарковий ритм умить порушився: обвішані шовком та оксамитом литовські жидове, що з самого досвітку звихались у натовпі, перші прослизли до оборонного муру, ховаючись із своїм крамом за вірменськими ятками; львівські вірмени перестали провадити гендель — застеляли плахтами ляди з шафраном, перцем і заморськими винами; українні кметі, покинувши рибу, мед, віск, бігли, штовхаючись, уділ майданом, щоб не прогавити okazji, тільки тверські торгові люди, мовчазні й незворушні, стояли, ніби нічого й не трапилося, із сорока́ми з соболиними, бобровими й горностаєвими шкурками і зневажливо знизували плечима:

— Невидаць яка! Гусе-е-льники...

Замкові козачки, одвірні, служки, кухарі, забувши, по що їх послали підстолії та підчаші, протискались крізь натовп луцьких міщан, котрі виходили на майдан у ярмаркові дні не так задля торгів, а щоб прочути новини, які інколи просочувались крізь мури замку; шляхтичі й бояри стримано споглядали видовище збоку; найближче стояли цікаві до всього волинські кметі й каланники в смушевих шапках і широкополих кожухах.

Від річкового причалу, де розмістилися торгові комори й купецькі гості¹, наближався строкатий гурт чоловіків

¹ *Гости* — заїжджі двори для купців.

у червоних, синіх та зелених свитах, з дудами, бубнами, лірами, гусями.

Скоморохи зупинилися перед юрбою, що вигнулася півколом на майдані. Наперед вийшов довговусий молодий гусяр і, кланяючись у пояс, пробіг очима по обличчях, оцінюючи перш за все маєтність публіки, а ще й вроду жінок та дівчат, що хорошили перед ним у напруженому чеканні втіхи.

Енергійним рухом перекинув гуслі з-під пахви на живіт, поправив ремінь на шиї і, подаючи знак своїй братії, вдарив пальцями по струнах:

Гопки, гопки витинають,
Кроком, кроком присідають,
А Миколка плеще в руки,
Та підскакує до любки,
Боже їх спаси-и-и! —

заспівав гусяр дрібушечки для привітання, а скомороший хлопчик-танцюрист загамселив тріпачка по осклизлому від льоду бруку.

— Ой потішники ви мої! — сплеснула від захоплення у долоні дівчина в білому кошушку й гарячій шальоновій хустині.

Чорновусий гусяр обпик дівчину карим поглядом, мов смолою, підморгнув хвацько; дівчина зарум'янилася, метнулася, щоб стати за чиюсь спину, та натовп, мов стіна, стужавів позаду — сховатись було нікуди. Гусяр вигукнув:

— Гей, та не втікай, голубонько, постій, крале чорноброва, покажи своє личко, най ся подивлю, чи то калиною, чи карміном, а чи морозом щоки й губки рум'янила. Милі братове, упадем — не пропадем, шпільнемо нині не за дукат угорський, не за гривну краківську, не за квартник львівський та й не за простибі, а за небесні очі й малиновий усміх цієї пишної чічки!

Дівчина підвела голову, грайливою усмішкою зігнала ніяковість з обличчя й мовила задьористо:

— Та й баламут же! Ну то грайте, заплачу!

Дружно вдарили дударі, гупнув бубніст квачем по лункій шкурі, і разом притихли; біля гусяра став лірник, по-

крутив корбою, і полилася завоїста, гейби весільна, аж терпка мелодія, пересипана, немов морозне повітря блискітками інею, вкрадливим бренчанням гусельних струн:

А в тій світлиці стоїть Оріся,
Убиралася й наряджалася.
До церкви пішла, як зоря зійшла,
У церков зайшла і засіяла.
Там пани стояли та й ся питали:
Чи ти царівна, чи королівна?

Дівчина слухала, не зводячи погляду з гусяра: він співав, легко водячи пальцями по струнах, плавно торкаючись їх, і дивно перемінювався в її очах з веселуна й балагурника в зацного лицаря. Пісня змовкла, і дівчина сказала тихо:

— А я ж таки Оріся...

— Ясочко ти моя! — знову став гусяр жартуном. — Чи ти Оріся, чи ти Марися, а ми ще тебе й налякаємо, тільки мамі не жалійся!

З гурту скоморохів вийшов, перевалюючись з боку на бік, — де він тільки був захований — рудий ведмідь, тягнучи за собою ланцюг. Він підвівся на задні лапи, висолопивши червоного язика.

Вискнули жінки, крик переполоху покрився реготом, ведмідь повернув голову до проводиря-циганчука.

— Не балушись на мене, — мовив циган до звіра, — а поклонися чесному панству й похвались, яким розумом Господь тебе нагородив і якої науки в паламаря навчився. Ну, Гаврилку клишоногий, покажи, як дівоньки чепуряться.

Ведмідь кумедно вклонився, простяг убік лапу, ніби тримав у ній люстерко, а другою повів понад очима і по морді.

Сміх покотився над майданом, а клишоногий Гаврилко, виконуючи волю господаря, уже танцював, перекиривляв суддю, який сидів за суддівським столом, лицаря, що йде із списом у бій: вставляв палицю під пахву і поривався з нею до натовпу; пив пиво з кухля, наслідував попа, що йде із заутрені, потім пішов у обхід, простягаючи циганову шапку, в яку посипались півгроші, квартники, динари.

— За яку провину даєш сrebro дияволу в жертву, велику згубу душі своїй творячи, а сатані радість? — звідкись узявся монах-домініканець у червоному капелюсі й довгій білій рясі. Він помахував у бік скоморохів посохом: — *Fistula dulce sanit*¹, коли во славу Богу, — мішав домініканець, мов горох з капустою, слов'янщину з латинню. — Гудця і свірця обминай з боязнію, бо то є поганське, а не християнське. Це ж помислив сатана, як відвернути паству від костелу, — бісів зібрав, у людей їх поперемініював, і йдуть вони у зборі великому, і всі б'ють у бубни *coquam publico*!² Податтю їх, податтю, многократною!

— Піп у дзвін, а дідько в клепало!

— Сова нічна!

— Грайте, потішники!

Посипалися викрики з юрби, та вже померкло веселіє, бо хоч і відтіснили дебелі парубки монаха, та прийшов він сюди не сам: протиснувся до скоморохів екзактор, зажадав податку від ватажка.

Гусяр зміряв здирцю темним поглядом.

— Платили ми, мосціпане! У твої руки й на цьому ж місці давали щорічну подать у двадцять грошів, коли нас покликав жондця³ Луцького замку вітати королівські і княжі кортежі, що перед Різдом котилися сюди з Вільна, Кракова й Мальборка! А чи, може, пам'ять тобі відібрало?

— За хвальні пісні ви платили, але й згрібали від ясно-вельможних жменями. За сатанинські же, які блуд сіють і честь дияволу віддають, окремо і подвійно дати мусиш, — підспівував екзактор у тон домініканцеві, що стояв поруч і теж чекав на мзду.

— Вороння погане, на смалене прилетіли! Та пропадіть ви пропадом! — почувся розгніваний дівочий голос.

Та сама красуня, якій співали скоморохи за небесні очі й усміх малиновий, розстебнула білий кожушок, витягнула з вишитого пацьорками пуляреса, що висів через шию на червоній волічці, дукат, кинула в простягнуту руку екзакторові, і подив пішов по народу: мусила ж ця дівчина

¹ Сопілка солодко співає (*латин.*).

² При народі (*латин.*).

³ Жондця — староста (*пол.*).

бути багачкою, коли так щедро віддала монету, за яку в купецькій ятці могла собі купити аж десять пар найкращих сап'янців.

— Не треба нам милостині, крале, — побагровів гусяр і сягнув у кишеню кафтана. — Забери, дівчино, свої гроші в пана екзактора, ми не жебраки, що онде руки простягають і гостець свій, і паршу, і язви мальовані напоказ у мороз виставили. Ми чесна братія...

— Лицарська вдача в тебе, гусяре, — відказала дівчина, — але ж не милостиня це, а плата за твою пісню.

— Спасибі, дівонько... Тоді скажи, а ми ще заграємо тобі веселої, звідки ти і хто така?

— Оріся я, мовила вже, а батько мій — Івашко з Рогатина, господар на замку в Олеську, — дівчина якусь мить невідривно дивилася на парубка, а потім зникла в натовпі.

Майдан вирував. Купці заспокоїлись — побрішники цього разу не шнирили поміж ятками — і далі провадили гендель; натовп, що зібрався на видовище, танув — скоморохи більше не грали.

Ватажок-гусяр, забувши про побратимів, блукав очима по метушливій юрбі, шукаючи, чи не промайне де гаряча хустина з довгими тороками по білому кожушку; зір його потьмянів, коли побачив, як дівчина, оминаючи вузький Глушець, що обминав мур, подалася до боярського стану.

— Івашко з Рогатина... Господар на замку в Олеську... — проказав, гірко посміхнувшись. — Вкуси собі палець, Арсене, не вхопиш шилом патоки... Ех, братіє, братіє, порвалось на мені шматіє, як не ймете віри, подивіться на діри! — Він задер поли зеленого кафтана й повернувся до скоморохів. Ті ще не ховали інструментів, бо гурт не зовсім розтав, можна було продовжувати веселіє.

— Агов, вую, — похопився Арсен, побачивши неподалік сухорлявого чоловіка зі шпакуватою короткою бородою і в оксамитовій ярмулці, що був схожий на пілігрима або дидаскала. — Вую, немолоді вже єсьте, то мали б знати, коли той Івашко опинився в Олеську, бо колись старостував там варшавський хорунжий Павло з Родзанова, мазовчин окаянный, який собаками цькував нас від замку аж до Гавареччини, де ми в гончарів напилися й горшки побили.

— А знаю, знаю, — відказав чоловік. — Івашко ласку в Ягайла заслужив ще під Грюнвальдом, за що став боярином земельним, королівським ленником на Рогатинщині. А потім до Вітовта перейшов, і той його старостою Олеського замку поставив. — Чоловік оглянувся: серед людей, які ще не розійшлися, не видно було ні шляхтичів, ні королівських рицарів — стояли тільки селяни й міщани. — Івашко — здольний лицар, і кажуть, він серед тих бояр, які за Свидригайла. Та тільки...

— А що, а що? — почулося з гурту. — Свидригайло — князь справедливий, він за Галицьку Русь православну...

— Усі за Русь православну, — примружив очі чоловік. — Усі... Щоб більший кусень собі відшабатувати. Токмо ми, русини, ще не знаємо, з якого боку підступитися до тії Галицької Русі...

Туроподібна В'їзна вежа з подвійною брамою, гостроверхі Владича і Стирова над південним урвищем поєдналися між собою товстостінним муром із заборолами, заховавши від людського й ворожого ока правительське ядро Волині з готичним червоним палацом великого литовського князя посередині замкового двору, з собором, резиденцією луцького єпископа, каплицею і сторожовими ізбами.

Міцну фортецю збудував колись на стрімкому березі Стиру син Данила Галицького Мстислав. Її можна взяти хіба що голодом або безводдям.

До замку зусібіч тулиться багатолюдний Луцьк, відгороджений од лядського боку непрохідними багнами над Стиром і Сапалаївкою; вийти з нього безмостовою дорогою можна тільки трактом, що йде від Владичої вежі на Литву.

Великий князь Литво-Русі Вітовт Кейстутович резидує в червоному палаці, звідки веде підземний хід попід Владичу вежу аж до Гнідави; до княжих хоромів сходяться вряди-годи на урочистості й бенкети європейські монархи, які з'їхалися до Луцька на конгрес. А Волинь натужується і стогне, а дорогами щодня тягнуться санны валки з міхами борошна, з бочками меду, з тушами

впольованих у пушах зубрів, лосів, і женуть звідусіль волинські кметі стада биків та баранів — щоб нагодувати й напоїти іменитих гостей.

Не міг замок умістити всіх європейських правителів з почтами, бо наїхало їх тієї зими під 1430 рік!

Вітовт відвів для постоїв найкращі будинки в Луцьку й фільварки на околицях, одного лише гостя, та й то не надто прошеного, задля остороги поселив у склепінчастих кімнатах Стирової вежі — неспокійного, бунтівливого, та нині потрібного йому в тяжбі з королем Польщі Ягайлом — свого двоюрідного брата Свидригайла Ольгердовича, князя чернігівського.

Сьогодні — великий ярмарок на майдані перед В'їзною брамою: днями конгрес закінчиться. Нині ж увечері велику нараду провадитимуть європейські правителі в червоному палаці Вітовта: Свидригайло з самого ранку жде запросин на нараду.

Не кличуть... Вітовт прислав дари, брат Ягайло — милостивого листа, а самого не просять.

Свидригайло ходить по хоромах, немов звір у клітці, злоба й рішучість нахлинають на нього, і враз, мов спалах блискавки, проймає мозок рішення:

«У себе скличу свою раду!»

Князеві думи перервав скрип дверей, на порозі став одвірний:

— Державець Олеського замку боярин Івашко Преслужич-Рогатинський проситься до тебе, князю.

— Клич... Клич! Саме до речі...

До хоромів увійшов високий лицар з посивілою бородою і, поклонившись, мовив:

— Руські бояри просять тебе, Свидригайле, у свій стан.

Князь, кремезний і присадкуватий, підійшов до гостя і довго стояв мовчки, придивляючись, — наче зважував, чи варто ділитися з цим мужем своїми замислами. Боярин теж мовчки ждав. Густе волосся, пов'язане чорною стрічкою, спало на плечі, губи заціплені, погляд пильно пантрував князя.

— Б'є наш час, Івашку, — врешті вимовив Свидригайло, заповзята рішучість блиснула в очах князя, і злагіднів погляд боярина. — Чуєш, б'є наш час... Це добре,

що ти прийшов, олеський старосто. Я тебе ще не зрів ув очі, а ти моя головна опора на півдні — на Кам'янець мало маю надії. Кажеш, просять мене руські бояри у свій стан? Скажи, що йду. А ввечері ви всі прийдете до мене на бенкет... Але як це так, що я досі тебе не бачив, Преслужичу?

— Спасибі, що хоч ім'я моє запам'ятав...

Понурився боярин Івашко: близько тримає біля себе Свидригайло князів Василя Острозького, сина Федора, що то ратоборствує нині серед гуситів, і Олександра Носа, та визволяли Свидригайла з крем'янецької тюрми не тільки вони. Як нині пам'ятає Івашко... У великий четвер 1418 року зібралися князі Василь та Олександр у Рогатині, у дворі Преслужича, і таку кознь задумали: «Свидригайло за нами стояв, то ми визволимо його і князем своїм поставимо». І послали в Крем'янець двох чоловік, змовившись із ними: «Предайтеся служити воєводі крем'янецькому. Єгда же ми прийдемо ко граду, ви возвод отогніть і міст положіть». І ті приїхали, довірилися воєводі, а в понеділок Великодній Василь, Олександр та Івашко прибули до Крем'янця із загоном у п'ятсот чоловік, пройшли по спущеному мосту і серед темної ночі перебили крем'янецьку залогу...

— Ніч була, коли ми тебе визволяли з крем'янецького острогу, — сказав по хвилині Івашко. — Василь Острозький та Олександр Ніс помчали тоді з тобою до Констанци, я ж повернувся у Рогатин. Ти не забув того, княже, що врятували ми тебе?

— Не забув, — спохмурнів Свидригайло, і це не пройшло повз уваги Івашка Преслужича. — Скільки маєш війська в Олеську?

— Тисяча. На полі — тисяча. А в замку вона трьох вартує. Неприступний мій замок.

— Як довго витримаєш облогу?

— Півроку. Але чому ти спохмурнів, князю?

Відповіді не було, і серед цієї мовчанки раптом тривога пройняла боярина. Півроку... Тисячі королівських рицарів на заолеських полях — від Підлисса до Пліснеська — з таранами, облоговими баштами, кінні й піші, в залізі і з вогнем, а замок посередині — між порослими лісом болотами

і хребтом Вороняцьких гір. Півроку на червоному полі...
А якщо більше?

— Чому ти спохмурнів, князю? — перепитав Івашко Преслужич.

— Думаю...

Та враз забігали Свидригайлові очі, весело спалахнули, він розкотисто засміявся — щось скомороше, заражливо веселе було в цьому безпричинному сміхові, і боярин засміявся теж.

— Півроку, кажеш? — обірвав сміх Свидригайло. — А нам досить півмісяця!

— Спитати хоч тебе, князю...

— Увечері спитаєш. Я збираюся до вашого стану.

Засурмили роги біля В'їзної брами, литовські стражники підняли вгору алебарди, лучники вибігли на майдан, вигукуючи:

— Дорогу, дорогу!

Галман знявся за вірменськими лядами, литовські жидове, обвішані дорогими єдвабами та оксамитом, спритно пробралися до проходу, а від паперті Покровської церкви поповзли жebraки. Немов жуки, мов слимачня, катуляли на сідницях, перевалювались на милицях, рачкували на руках, сунулись на животах безногі, сліпі, безрукі, кульгаві, з оголеними синіми колінами, з виставленими обрубками, з відкритими гнойовими виразками, лементуючи, скиглячи. Їх, ніби то було гаддя або шури, відштовхували ногами лучники, жebraки хапали воїв за халяви чобіт, відкочувались і наповзали знову.

— Дорогу! Дорогу!

З навстіж відчиненої брами в супроводі ратників стрімливо вийшов сивовусий лицар у шоломі, увінчанім страусовим пір'ям, у панцирі, покритому наопаш кубраком з лосиної сириці, з широким мечем при боці.

Він ішов, понуривши, мов тур, голову, не дивлячись по боках, не звертаючи уваги на зазивні викрики та просьби купців.

— Ялмужни, князю славний православний, наша особа мила, пану Богу приємна! — заскиглили каліки, і лицар, не спиняючись, пожурих зменю монет у жebraцьке місиво, але тут, немов подесагерена луна

жалюгідного скигління, донеслося від юрби, де стояли скоморохи:

— Слава Свидригайлові! Слава князеві руському і литовському!

Свидригайло зупинився, м'язисте обличчя налилося багрянцем, немов десь глибоко в душі князя скипіла прихована лють, проте роблена усмішка розпогодила його вид, він круто повернув управо, підійшов до гурту.

— Хто єсьте, що хвалу мені воздаєте? — спитав Свидригайло, обводячи поглядом строкату юрбу в смушевих шапках, клепанях, у сіряках, сердаках, дублених кожухах, у скомороших різнобарвних каптанах.

— Вшелякі, князю, суть тут, — за всіх відказав мізерний чоловік в оксамитовій ярмулці, з-під якої спало рідке волосся на комір сірого сукмана. — Вольні й невольні, кметі й каланники, тяглові люди й ремісники. І скоморохи, й жебраки он суть. А ти яких шукаєш, княже? Чи, мо', воїнів потребуєш?

Свидригайло кинув гострий погляд на чоловіка, зустрівся з його пильними й розумними очима, що пазили князя з-під кошлатих брів, і відказав:

— Потребую. Много люду потребую — таких, щоб мали чим і за що воювати.

— А за що, княже? — спитав чоловік. — Знаємо, що міщанин воює за магдебурію, шляхтич — за шляхетську хартію, землянин — за двір, жолдак — за жолд. За що воюватиме тяглий смерд — за калан?¹ Зварич² — за прасолку? Данник — за подимне й рогове?

— Я ж їх і не кличу, любомудре. Та й з чим вони підуть на рать?

— А ти поклич. Хіба не чуєш — хвалу тобі викрикують, надію мають на тебе. Токмо з ними сильний будеш. Покладися на них, то підуть вони з рогаками — за отчизну.

Опустив голову князь — думав хвилину, потім глянув спідлоба на худорлявого чоловіка з мудрими очима і спитав:

— А що єсть отчизна?

---

¹ *Калан* — удар нагайкою (*тюрк.*).

² *Зварич* — солевар.

ЗМІСТ

<i>Розділ перший. Скоморохи</i>	3
<i>Розділ другий. Привиди в Луцькому замку</i>	17
<i>Розділ третій. Осташко Каліграф</i>	34
<i>Розділ четвертий. Трістан та Ізольда</i>	43
<i>Розділ п'ятий. На задвірках Вавилону</i>	52
<i>Розділ шостий. Вигостри серце своє</i>	64
<i>Розділ сьомий. Коронація</i>	75
<i>Розділ восьмий. Кому повім печаль свою?</i>	86
<i>Розділ дев'ятий. Не вбивай невинного!</i>	102
<i>Розділ десятий. Голий король</i>	112
<i>Розділ одинадцятий. Зраджений зрадник</i>	124
<i>Розділ дванадцятий. Королівські милості</i>	133
<i>Розділ тринадцятий. Мор</i>	143
<i>Розділ чотирнадцятий. Ту пир докончаша</i>	153
<i>Розділ п'ятнадцятий. І буде так</i>	164